

Εισαγωγικό μάθημα Συνταγματικού Δικαίου στους πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης (Αίθουσα Τελετών, 22.10.2019)

του Ευάγγελου Βενιζέλου

Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου Νομικής Σχολής ΑΠΘ
τ. Αντιπρόεδρου της Κυβέρνησης

Κύριε πρύτανη, κύριε αντιπρύτανη,
κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,
κυρίες και κύριοι συνάδελφοι φοιτητές του πρώ-
του έτους της Νομικής Σχολής,

χαίρομαι πραγματικά γιατί, όπως είπε και ο Κώ-
στας Χρυσόγονος, μετά από 26 χρόνια επανέρχομαι
στα καθήκοντά μου του καθηγητή του ΑΠΘ και απο-
κτώ ξανά τη δυνατότητα της επαφής με τη διδασκα-
λία. Αυτό μου είχε λείψει όλα αυτά τα χρόνια.

Βεβαίως, δεν είναι μόνο τα 26 χρόνια αναγκαστι-
κής αναστολής των καθηκόντων μου και απουσίας
που κυριαρχούν στα αισθήματά μου σήμερα, είναι και
άλλες επέτειοι. Έχουν συμπληρωθεί 45 χρόνια από
τότε που ήμουν και εγώ στη θέση σας, πρωτοετής φοι-
τητής στη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης, παρακολουθώ-
ντας τα μαθήματα μεγάλων προσωπικοτήτων της Νο-
μικής Σχολής, μεταξύ αυτών, στο Δημόσιο Δίκαιο, του
Αριστόβουλου Μάνεση και του *Δημήτρη Τσάτσου*.

Η Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης συμπληρώνει φέτος
90 χρόνια από την ίδρυσή της. Τα έχει φέρει έτσι η
μοίρα και η ηλικία μου ώστε από τα 90 αυτά χρό-
νια, τα μισά να μετέχω στη λειτουργία της Σχολής
από φοιτητής έως καθηγητής. Δυστυχώς, ο αρχαιό-
τερός της σε διορισμό από τους εν ενεργεία καθηγη-
τές της, τη στιγμή αυτή. Και έχουν περάσει 40 χρόνια
από τότε που άρχισα να διδάσκω, 35 χρόνια από την
εκλογή μου ως υφηγητή του Συνταγματικού Δικαίου.

Χαίρομαι, λοιπόν, πραγματικά, γιατί σήμερα θα ξα-
ναμιλήσουμε για την ουσία των θεμάτων. Για το Σύ-
νταγμα και το Συνταγματικό Δίκαιο.

Πρέπει, βέβαια, να πω ότι όλα αυτά τα χρόνια δεν
αποκόπηκα από την έρευνα και την πρακτική του Συ-
νταγματικού Δικαίου. Αυτό είναι το μεγάλο πλεονέ-
κτημα του κλάδου μας. Η κοινοβουλευτική λειτουργία,
η κυβερνητική λειτουργία, η οικονομική και εξωτερική

πολιτική είναι πεδία που ανήκουν, κατά τον ένα ή τον
άλλο τρόπο, στην ύλη του Συνταγματικού Δικαίου.

Μπορεί, λοιπόν, να στερήθηκα τη μεγάλη χαρά
της επαφής με τους φοιτητές, αλλά είχα μεγάλες ευ-
καιρίες που μου προσέφερε η Πολιτεία τιμώντας με.
Θα αναφερθώ μόνο σε αυτές που συνδέονται πολύ
στενά με το αντικείμενό μας. Είχα την ευκαιρία να
είμαι ο Γενικός Εισηγητής της Αναθεώρησης του Συ-
ντάγματος από το 1995 έως το 2001, άρα να έχω δια-
μορφώσει σε πολύ μεγάλο βαθμό το ισχύον συνταγ-
ματικό κείμενο το οποίο πολύ λίγο μεταβλήθηκε με
την αναθεώρηση του 2008. Είχα την ευκαιρία να ειση-
γηθώ πολλούς εκτελεστικούς του Συντάγματος νό-
μους για τους οποίους θα μιλήσουμε στη διάρκεια
των μαθημάτων, να παρακολουθήσω τις εξελίξεις
στην ΕΕ, κυρίως τις μεγάλες μεταβολές που επήλθαν
στο οικοδόμημα της οικονομικής διακυβέρνησης της
ΕΕ και της Ευρωζώνης τα τελευταία 10 περίπου χρό-
νια, να παρακολουθήσω τη λειτουργία των διεθνών
οργανισμών που συνδέονται με την προστασία της
δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των ανθρωπί-
νων δικαιωμάτων. Θα μνημονεύσω μόνο τη μεγάλη
τύχη που είχα να είμαι τα τελευταία τέσσερα χρόνια
ο Γενικός Εισηγητής της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης
του Συμβουλίου της Ευρώπης για την εκτέλεση των
αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμά-
των του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και μέλος της Επιτροπής
εκλογής των Δικαστών του ΕΔΔΑ.

Μετά από όλα αυτά, χαίρομαι γιατί επιστρέφω
εδώ στην alma mater studiorum που είναι το πανε-
πιστήμιο του καθενός, η σχολή του, η μήτρα του η
ακαδημαϊκή, γιατί θεωρώ ότι αυτή είναι η ελάχιστη
ανταπόδοση.

Θα μιλήσουμε σήμερα, κύριε Πρύτανη και αγαπη-
τές και αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες, για το βα-

σικό αντικείμενό μας που διδάσκεστε βέβαια με εξαιρετικό τρόπο από τους συναδέλφους μου που διδάσκουν στο πρώτο έτος των προπτυχιακών σπουδών Συνταγματικό Δίκαιο και που ήταν όλοι ανεξαιρέτως φοιτητές μου παλαιότερα, και τους καμαρώνω υπό τη διπλή ιδιότητά μου και ως δάσκαλος τους και ως συνάδελφός τους. Χαίρομαι, γιατί είναι πολύ καλύτεροι από εμένα.

Ας ξεκινήσουμε λίγο εμπειρικά. Αν ανοίξετε μια εφημερίδα ή αν ακούσετε ένα δελτίο ειδήσεων, θα δείτε να κυριαρχούν μια σειρά από θέματα. Η ανοικτή διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος, πότε θα συνεχιστεί, πώς θα ολοκληρωθεί. Παρακολουθείτε ίσως ότι τώρα λειτουργεί η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος, στην παρούσα Βουλή που είναι αναθεωρητική Βουλή μετά τις αποφάσεις που έλαβε η προηγούμενη Βουλή, η οποία κίνησε τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος που διέπεται από το άρθρο 110. Εάν παρακολουθήσετε λίγο πιο προσεκτικά τις ειδήσεις θα δείτε μεγάλα θέματα, όπως οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, να συζητούνται στην Επιτροπή και στα Μέσα Ενημέρωσης. *Το Σύνταγμα, λοιπόν, είναι στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας.*

Θα έχετε παρατηρήσει ότι έχει ανοίξει στη Βουλή μια διαδικασία ποινικής ευθύνης υπουργού σύμφωνα με το άρθρο 86 του Συντάγματος και έχει αποφασιστεί η συγκρότηση μιας ειδικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης κατά του πρώην αναπληρωτή υπουργού Δικαιοσύνης. Βλέπετε πόσο έντονες συζητήσεις γίνονται σε σχέση με την ερμηνεία και την εφαρμογή του Συντάγματος.

Έχετε παρακολουθήσει, φαντάζομαι, τις συζητήσεις που διεξάγονται την εποχή αυτή για το εκλογικό σύστημα. Μπορεί να αναθεωρηθεί η σχετική συνταγματική διάταξη του άρθρου 54, θα υπάρξει συμφωνία περισσότερων κομμάτων ή θα ψηφίσει η σημερινή κοινοβουλευτική πλειοψηφία μόνη της έναν νέο εκλογικό νόμο που θα ισχύσει από τις μεθεπόμενες εκλογές αυξάνοντας την πιθανότητα αλληπάλληλων εκλογών;

Βλέπετε τη συζήτηση που γίνεται για την ψήφω των εκτός επικρατείας πολιτών, των Ελλήνων πολιτών που βρίσκονται στο εξωτερικό, είτε μόνιμα είτε προσωρινά. Θα αναθεωρηθεί η σχετική συνταγματική διάταξη; Θα βρεθούν 200 ψήφοι προκειμένου να ψηφιστεί ένας νόμος σχετικός με τη ψήφω των εκτός επικρατείας πολιτών που είναι ένα νόμος προβλεπόμενος από το Σύνταγμα; Ένας νόμος που, όπως θα

μάθουμε, είναι εκτελεστικός του Συντάγματος νόμος και, επιπλέον, νόμος που ψηφίζεται με ειδικές προϋποθέσεις, με αυξημένη πλειοψηφία.

Και επειδή δεν πρέπει να δημιουργείται η εντύπωση ότι το Σύνταγμα αφορά μόνο τα μεγάλα και βαριά πολιτικά θέματα, τα κόμματα, το κομματικό σύστημα, τους θεσμούς, αλλά αφορά και την αγορά και την κοινωνία των πολιτών, και τη ζωή του κάθε πολίτη και της κάθε οικογένειας, θα βλέπετε φαντάζομαι και θα ακούτε στις οικογένειές σας, τη συζήτηση για τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας σε σχέση με την ασφαλιστική νομοθεσία, σε σχέση με το λεγόμενο νόμο Κατρούγκαλου –από το όνομα του υπουργού εργασίας που εισηγήθηκε τον νόμο αυτόν. Θα έχετε ακούσει, υποθέτω, ότι, με μία δέσμη αποφάσεων, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι κάποιες διατάξεις είναι αντίθετες προς το Σύνταγμα, κάποιες είναι σύμφωνες, άλλες περικοπές συντάξεων τις αποδέχθηκε –κύριων και επικουρικών–, άλλες διέγνωσε ότι είναι αντισυνταγματικές, και άνοιξε ένα πολύ μεγάλο θέμα αναμόρφωσης της ασφαλιστικής νομοθεσίας –κάτι που αφορά τη ζωή όλων των οικογενειών και το εισόδημά τους. Και εκκρεμεί τώρα το μεγάλο θέμα των αναδρομικών. Από πότε ισχύουν αυτές οι αποφάσεις; Θα πάρουν οι συνταξιούχοι αναδρομικά; Θα αυξηθεί η επικουρική τους σύνταξη; Η κύρια σύνταξή τους; Αυτά όλα είναι θέματα που αφορούν το Σύνταγμα, άρα την έννομη τάξη στην πιο υψηλή και ισχυρή εκδήλωσή της.

Αξίζει, λοιπόν, τον κόπο να ασχοληθεί κανείς με το Σύνταγμα, που είναι το αντικείμενο του Συνταγματικού Δικαίου.

Αν ρωτούσα τι είναι το Σύνταγμα, η πρώτη απάντηση που θα έδινά είναι ότι το Σύνταγμα είναι, πριν από οτιδήποτε άλλο, ένα κείμενο. Δηλαδή το Σύνταγμα δεν είναι ούτε η πλατεία Συντάγματος, ούτε μια μεγάλη στρατιωτική μονάδα κάτω από το επίπεδο της μεραρχίας, που είναι το σύνταγμα στο οποίο κατατάσσονται οι νεοσύλλεκτοι όταν πηγαίνουν στον Στρατό. Το Σύνταγμα, λοιπόν, για εμάς τους νομικούς και για τις ανάγκες του Συνταγματικού Δικαίου είναι ένα κείμενο πρωτίστως. Και επειδή δεν θα αρκούσε να είναι ένα κείμενο, γιατί κείμενα υπάρχουν πολλά, λογοτεχνικά, περιγραφικά, θεολογικά, δοκιμιακά, το Σύνταγμα είναι ένα *ειδικό κείμενο*. Ένα κείμενο με πολύ σημαντικά προσόντα. Είναι, λοιπόν, ένα *κείμενο νομοθετικό*, ένα κείμενο που ρυθμίζει με τη μεγαλύτερη νομική ισχύ πολύ σημαντικά θέματα. Είναι ένα κεί-

μενο *έντονα πολιτικό*, γιατί όλα όσα ρυθμίζει σχετίζονται με το κράτος, με τους θεσμούς, με τη δημοκρατία, άρα με το αντικείμενο της πολιτικής. Ενώ, λοιπόν, είναι ένα κείμενο το οποίο είναι πολιτικό, είναι ταυτόχρονα ένα κείμενο κατεξοχήν νομικό και μάλιστα κανονιστικό, νομοθετικό. Αλλά σε σχέση με τα συνήθη νομοθετικά κείμενα –θα δούμε ότι αυτά είναι νόμοι, προεδρικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, διεθνείς συμβάσεις, κανόνες του ευρωπαϊκού ενωσιακού δικαίου, πλήθος νομοθετικών κειμένων– το Σύνταγμα, κι όχι μόνο το ελληνικό Σύνταγμα, αυτό που γενικά εννοούμε διεθνώς Σύνταγμα –και θα δούμε ότι αυτό είναι μια ειδική μορφή συντάγματος, το λέω απλώς από τώρα για να το έχουμε στο μυαλό μας, το *τυπικό Σύνταγμα*–, είναι ένα κείμενο που δεν είναι απλώς νομοθετικό και πολιτικό, αλλά είναι ταυτόχρονα και *πανηγυρικό* στη διατύπωσή του. Και ακόμα κι όταν έχει μεγάλη έκταση σχετικά, πάντα είναι *ελλιπτικό*. Είναι ένα κείμενο υψηλής αφαίρεσης. Με λίγα σχετικά λόγια, ρυθμίζει πολύ σημαντικά πράγματα για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Για να το πω διαφορετικά, το Σύνταγμα έχει πολύ σημαντικές φιλοδοξίες: Να ρυθμίσει τα σημαντικότερα θέματα, με τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ, για τη μεγαλύτερη δυνατή χρονική διάρκεια.

Ένα κείμενο που έχει τέτοιο περιεχόμενο και τέτοιες φιλοδοξίες είναι ένα κείμενο που τρομάζει. Ή εν πάση περιπτώσει είναι ένα κείμενο που *προκαλεί*. Διότι μέσα σε ένα κείμενο σχετικά μικρό, με μια διατύπωση που έχει μια ρητορική έντονη, που θυμίζει πολύ συχνά παλαιότερες εποχές, πρέπει να ρυθμιστούν ζητήματα τα οποία είναι *πρακτικά, συγκεκριμένα, συγκρουσιακά*, γιατί, όπως είδατε και από τα παραδείγματα που ανέφερα, σε κάθε παράδειγμα υπάρχει και μία σύγκρουση, μια διαφορά απόψεων. Μια διαφορά ερμηνευτική. Και τελικά υπάρχει η δυνατότητα δικαστικής κρίσης, άρα δικαστικής απόφασης γύρω από το τι λέει το Σύνταγμα. Σε πάρα πολλά θέματα, όχι μόνο σε αυτά που δια γυμνού οφθαλμού απασχολούν τη δικαιοσύνη, όπως είναι τα δικαιώματα (είδαμε το παράδειγμα των συντάξεων, του ασφαλιστικού συστήματος) αλλά και σε ζητήματα που έχουν σχέση με το οργανωτικό μέρος που είναι πιο «πολιτικό», όπως είναι ο έλεγχος του κύρους των εκλογών ή η ποινική ευθύνη των υπουργών, τα ζητήματα καταλήγουν εν δυνάμει σε μια δικαστική κρίση.

Αυτό, λοιπόν, είναι το Σύνταγμα. Αλλά αυτό είναι μια περιγραφή της τωρινής κατάστασης χωρίς να έχουμε

δει την πίσω όψη των πραγμάτων, γιατί πίσω από αυτήν την πρόσοψη που σας περιγράφω ως τώρα κρύβονται πολλές αμφισβητήσεις. Δεν είναι τόσο απλό και τόσο αυτονόητο ότι στην εποχή μας που είναι μια εποχή αμφισβητήσεων, μια εποχή, όπως λέμε, της μετανεωτερικότητας, της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης, της τεχνητής νοημοσύνης, όλα αυτά που σας περιγράφω εξακολουθούν να ισχύουν τόσο καθαρά, τόσο απόλυτα και τόσο απλά. Και εκτός από την πίσω όψη υπάρχει και μια *τεράστια προϊστορία* για το πώς φτάσαμε εδώ. Δεν φτάσαμε τόσο εύκολα εδώ. Ούτε φτάσαμε μόλις πριν από λίγες δεκαετίες ή ας πούμε μέσα στα όρια της ζωής της παρούσας γενιάς.

Το Σύνταγμα, λοιπόν, αυτό που σας περιγράφω –και θα δούμε μετά πώς θα αμφισβητήσουμε λίγο την καθαρότητα αυτού του ορισμού που σας έδωσα έως τώρα– είναι ένα ιστορικό φαινόμενο, είναι ένα *προϊόν της Ιστορίας*. Δεν έχει προκύψει μέσα από τη βούληση κάποιων ανθρώπων, δεν είναι προϊόντων, ας πούμε, θεσμικών συγγραφέων του. Μπορεί κάποια στιγμή μετά την Αμερικανική Επανάσταση – όπως ίσως θυμάστε από τις γνώσεις σας τις ιστορικές του λυκείου– οι πατέρες του αμερικανικού συντάγματος, γνωστοί άνθρωποι, ιστορικές προσωπικότητες, να έγραφαν τα βασικά κείμενα, μπορεί το ίδιο να έγινε μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ή μετά την Ελληνική Παλιγγενεσία, όταν με πολύ πρώιμο τρόπο απέκτησε το πρώτο προσωρινό Σύνταγμά της, της Επιδάουρου, η Ελλάδα, το νέο ελληνικό κράτος εν τη γενέσει του (ξέρουμε ότι υπήρξαν συγκεκριμένα πρόσωπα που συνέταξαν τα σχέδια), όμως, πίσω από αυτά υπάρχει η Ιστορία. Και Ιστορία είναι αυτή που γεννάει το Σύνταγμα.

Άρα, *το Σύνταγμα είναι προϊόν της Ιστορίας με τις πολυπλοκότητές της και τις αντιφάσεις της*. Και επειδή πολλοί μπορούν να πουν ότι το Σύνταγμα είναι ένα φαινόμενο διαρκές, διαχρονικό, ότι πάντα υπήρχε ένα Σύνταγμα, ότι πάντα υπήρχαν κανόνες που διέπουν στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο την πολιτική οργάνωση μιας κοινωνίας, ότι και οι νόμοι ας πούμε του Σόλωνα μπορεί να είναι Σύνταγμα και η στήλη του Χαμουραμπί μπορεί να είναι Σύνταγμα, δεν ισχύει αυτό. Το Σύνταγμα είναι κάτι πιο συγκεκριμένο, και πιο εντοπισμένο ιστορικά, *συνδέεται με τη νεωτερικότητα*. Δηλαδή είναι προϊόν μια περιόδου που μπορούμε να την ορίσουμε από τον 17ο αιώνα και μετά. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν πρώιμα φαινόμενα. Πρώιμα φαινόμενα πολύ κοντά

σε αυτό που ορίζουμε ως Σύνταγμα της νεωτερικότητας, μπορεί να υπάρχουν από τον 13ο αιώνα, ας πούμε, στην Αγγλία με την Magna Carta. Αλλά αυτό που κατεξοχήν ορίζουμε ως Σύνταγμα με τη σημερινή του μορφή, συνδέεται με τις δύο μεγάλες Επαναστάσεις του 18ου αιώνα, την Αμερικανική Επανάσταση της Ανεξαρτησίας και τη Γαλλική Επανάσταση.

Άρα, το Σύνταγμα, πριν από οτιδήποτε άλλο, είναι ένα ιστορικό προϊόν, και είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε, μια *πολιτιστική κατάκτηση*. Δηλαδή συνδέεται με μια ολόκληρη αντίληψη για τον πολιτικό και νομικό πολιτισμό, συνδέεται στην πραγματικότητα με ένα *κίνημα ιδεών*, διεκδικήσεων. Που αφορούν τον τρόπο συγκρότησης και άσκησης της κρατικής εξουσίας, αλλά κυρίως αφορούν μέσα από τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας, τον *περιορισμό της κρατικής εξουσίας*. Δηλαδή τη διαμόρφωση εγγυήσεων, την ανάδειξη δικαιωμάτων, είτε περιορίζοντας την απόλυτη εξουσία του μονάρχη, δηλαδή μετατρέποντας την απόλυτη μοναρχία σε μια ρυθμισμένη μοναρχία, και τελικά σε μία συνταγματική μοναρχία, είτε οργανώνοντας μέσα σε συνθήκες επαναστατικές μια δημοκρατικά εκφρασμένη και νομιμοποιημένη εξουσία. Το επαναστατημένο Έθνος των Ελλήνων, πολύ πρώιμα, από την πρώτη φάση της Επανάστασης, προσχωρεί στην αντίληψη της δημοκρατικής αρχής όταν κυριαρχούν οι μοναρχίες στην Ευρώπη, στις μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Και έχουμε ένα δημοκρατικό Σύνταγμα, της Επιδαύρου το 1822 χωρίς μονάρχη, χωρίς κληρονομικό αρχηγό του κράτους, χωρίς μονοπρόσωπο όργανο, χωρίς καν αιρετό μονοπρόσωπο όργανο, όπως είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας σήμερα, με συλλογική δημοκρατική ηγεσία, όπως ήταν την εποχή εκείνη το εκτελεστικό.

Αυτή, λοιπόν, η πολιτιστική κατάκτηση, όπως και κάθε τι που συνδέεται με τα δικαιώματα και το κράτος δικαίου και τη δημοκρατία, *περιορίζει τη φυσική ροπή της κοινωνίας*. Οι κοινωνίες είναι συγκρουσιακές και βίαιες. Οτιδήποτε περιορίζει τη σύγκρουση και τη βία και την οργανώνει νομικά και τη βάζει μέσα σε ένα κείμενο, άρα την υποτάσσει στους κανόνες της γραφής και στη συνέχεια στους κανόνες της ανάγνωσης και της ερμηνείας, είναι μια ανακοπή της φυσικής ροπής προς τη βία και τη σύγκρουση.

Το Σύνταγμα, λοιπόν, είναι ένα προϊόν της νεωτερικότητας, του διαφωτισμού, της βιομηχανικής επανάστασης, και *συνδέεται με την ιστορική εμφάνιση του εθνικού κράτους* σε πολύ μεγάλο βαθμό, δηλαδή

με την περίοδο της Συνθήκης της Βεστφαλίας και μετά, το 1648 και μετά, από το τέλος των θρησκευτικών πολέμων. Άρα, τα ζητήματα της σχέσης θρησκείας και πολιτικής, κράτους και εκκλησίας, είναι καταγωγικώς κρίσιμα, ιστορικά κρίσιμα και για τη συγκρότηση του εθνικού κράτους και για την εμφάνιση αυτού του φαινομένου που εξετάζουμε τώρα και που ονομάζουμε Σύνταγμα και θα μας απασχολήσει σε όλες μας τις σπουδές και σε όλη την πρακτική ενσχόληση με τα νομικά από τώρα και στο εξής.

Αυτό σημαίνει ότι *το Σύνταγμα συνδέεται με τη μετάβαση από άλλες μορφές πολιτικής οργάνωσης*, που μπορεί να λέγονται και αυτές κράτος αλλά δεν είναι το εθνικό κυρίαρχο κράτος για το οποίο μιλάμε τώρα- τα γερμανικά βασίλεια, τα φραγκικά βασίλεια, παλαιότερα οι μεγάλες αυτοκρατορίες, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, αλλά και αυτοκρατορίες οι οποίες επέζησαν της Βεστφαλίας, όπως είναι για παράδειγμα η οθωμανική αυτοκρατορία ή η αυστρουγγρική αυτοκρατορία, αλλά βλέπετε ότι και αυτές διαλύθηκαν σε εθνικά κράτη. Θυμόμαστε πως η Ελλάδα, ως πρώτο εθνικό κράτος ξεκίνησε το χορό της αποσύνθεσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας ώστε να γεννηθούν εθνικά κράτη στα Βαλκάνια μετά από την Ελλάδα. Μπορούμε, όμως, να πάμε στην πιο κοντινή μας εποχή. Μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και το τέλος του ψυχρού πολέμου το 1990, βλέπουμε τη διάλυση σχεδόν αυτοκρατοριών, οιονεί αυτοκρατοριών, όπως είναι η Σοβιετική Ένωση, που γεννάει μια σειρά από εθνικά κράτη. Τα κράτη που προέρχονται από τη Σοβιετική Ένωση. Ακόμα και στη γειτονική μας Γιουγκοσλαβία, βλέπουμε να γεννιούνται νέα εθνικά κράτη μέσα από ένα πολυεθνικό πολιτειακό μόρφωμα ομοσπονδιακού χαρακτήρα. Αυτές οι διαδικασίες δεν αρχίζουν και δεν τελειώνουν με το χτύπημα ενός κουδουνιού. Είναι διαδικασίες οι οποίες ακολουθούν διαφορετικούς ρυθμούς, συνυπάρχουν παλαιότερα και νεώτερα φαινόμενα, η ιστορία είναι πάντα μια εξαιρετικά πολύπλοκη διαδικασία.

Οι δύο μεγάλες Επαναστάσεις για τις οποίες σας μίλησα έχουν την εξής διαφορά. Η Αμερικανική Επανάσταση, είναι επανάσταση ανεξαρτησίας κατά της βρετανικής αποικιακής εξουσίας. Άρα, *ένα νέο κράτος γεννιέται* ως ανεξάρτητο και οργανώνεται δημοκρατικά και δικαιοκρατικά. Όση σημασία έχει η δημοκρατία και η εκλογή του προέδρου και του κογκρέσου, άλλη τόση σημασία έχουν οι αρμοδιότητες των δικαστών και ο ρόλος του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Η Γαλλική Επανάσταση δεν γεννάει ένα νέο κράτος, αλλά γεννάει ένα νέο καθεστώς. Καταλύει το παλιό καθεστώς, το Ancien Régime, και γεννάει ένα νέο καθεστώς με Σύνταγμα.

Το ένα Σύνταγμα, στην Αμερική, είναι γενέθλιο Σύνταγμα του κράτους. Το άλλο Σύνταγμα, στη Γαλλία, δεν είναι ένα γενέθλιο Σύνταγμα του κράτους, αλλά είναι γενέθλιο Σύνταγμα ενός νέου καθεστώτος. Αυτή είναι μια διάκριση που μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε και πολλές νεώτερες εξελίξεις, γιατί πάντα έχουμε συντάγματα που συμβολίζουν τη γένεση και τη δημιουργία ενός κράτους, άρα και την εθνική του ανεξαρτησία, και τη διεκδίκηση της αναγνώρισής τους στο διεθνές δίκαιο, από τη διεθνή κοινότητα, όπως συνέβη με πολύ μεγάλες δυσκολίες με τη Βοσνία - Ερζεγοβίνη, αλλά βλέπετε ότι δεν έχει συμβεί ακόμα με το Κοσσυφοπέδιο, το οποίο δεν έχει αναγνωριστεί ακόμα καθολικά από τη διεθνή κοινότητα, παρότι έχει το σύνταγμά του. Και στην άλλη περίπτωση, της Γαλλικής Επανάστασης, το Σύνταγμα δεν συμβολίζει τη δημιουργία ενός κράτους που αναζητά την αναγνώριση, αλλά συμβολίζει μια διαφορετική εκδήλωση της εσωτερικής κυριαρχίας. Τη μετάβαση από τη μοναρχία, τη μοναρχική αρχή, σταδιακά, στη δημοκρατική αρχή, με πολλές περιπέτειες, πολύ βία, πολλές αντιξοότητες. Είδαμε το ίδιο σε πολλές χώρες της Κεντρικής Ευρώπης μετά το 1989. Τίποτα δεν γίνεται απλά, θέλει συγκρούσεις, πολλές φορές θέλει αίμα, θέλει αμφισβητήσεις, ανατροπές. Η ιστορία δεν είναι κάτι το οποίο διαμορφώνεται ευθύγραμμα.

Άρα, λοιπόν, το πιο σημαντικό, αν θέλετε, στοιχείο του Συντάγματος, η πιο σημαντική διάσταση είναι η *συμβολική του διάσταση*. Είναι σύμβολο της κρατικής υπόστασης και της εθνικής ανεξαρτησίας, δηλαδή της εξωτερικής κυριαρχίας όπως θα δούμε -αναγκαστικά χρησιμοποιούμε τώρα έννοιες άγνωστες, αλλά σιγά-σιγά θα ξεκαθαρίζει το τοπίο μέσα από τα μαθήματα. Είναι, λοιπόν, *σύμβολο της κρατικής υπόστασης και της εθνικής ανεξαρτησίας* που ταυτίζεται με την εξωτερική κυριαρχία.

Αλλά και στο επίπεδο της εσωτερικής κυριαρχίας, το Σύνταγμα συμβολίζει κάτι πολύ σπουδαίο, συμβολίζει τη μικρή ή μεγάλη *φραγή στην απόλυτη εξουσία*, τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας, την εκλογίκευση, την οργάνωση και σε κάθε περίπτωση τον περιορισμό. Ακόμη και αν οι περιορισμοί είναι στην αρχή πολύ μικροί και αφορούν πολύ λίγα θέματα, ας πούμε τη διαδικασία επιβολής φόρων, στη συνέχεια αναπτύσσο-

νται δικαιώματα. Όσο και αν αυτό δεν το βλέπουμε δια γυμνού οφθαλμού, εξ αρχής το Σύνταγμα και το περιεχόμενό του δεν αφορά μόνο αυτό που ονομάζουμε κράτος, πολιτικό σύστημα, σχέσεις κράτους και πολίτη, αλλά αφορά άμεσα ή έμμεσα και αυτό που ονομάζουμε κοινωνία των πολιτών ή απλά κοινωνία, αυτό που ονομάζουμε αγορά, αυτό που ονομάζουμε οικονομία, διότι *κατοχυρώνονται δικαιώματα και δυνατότητες* μέσα από τις οποίες αναπτύσσεται η οικονομική δραστηριότητα, λειτουργεί η αγορά και αναπτύσσεται και η κοινωνία των πολιτών. Αν μη τι άλλο, αυτό συμβαίνει εξ ορισμού γιατί ρυθμίζονται θέματα θρησκευτικής ελευθερίας. Μέσα από τη σύγκρουση μεταξύ Καθολικισμού και Διαμαρτύρησης μετά τον Λούθηρο, γιατί αυτό που συμβαίνει με την Βεσφαλία, είναι να θεμελιωθεί ένας κανόνας ο οποίος τώρα μας φαίνεται περιέργος, ο περιβόητος κανόνας στα λατινικά *Cuius regio, eius religio*, που σημαίνει ότι η θρησκεία η προσωπική του μονάρχη είναι και η επίσημη θρησκεία του κράτους. Και αυτό εξηγεί πώς κοινωνίες ή έθνη παλαιότερα τα οποία έχουν ίδια γλώσσα και ίδια παράδοση, διχάζονται ανάλογα με το αν είναι προτεσταντικά ή καθολικά μέσα από τη σύγκρουση στη Δυτική Χριστιανοσύνη. Και έτσι εξηγείται, γιατί είναι άλλη η εξέλιξη στην προτεσταντική Ολλανδία, στις Κάτω Χώρες και άλλη η εξέλιξη στο καθολικό Βέλγιο όπου συνυπάρχει η φλαμανδόφωνη με τη γαλλόφωνη κοινότητα και τη γερμανόφωνη. Αλλά ιστορικά αυτό ανάγεται σε αυτήν τη σύγκρουση, στη σύγκρουση μεταξύ Καθολικισμού και Διαμαρτύρησης και στον τρόπο συγκρότησης των εθνικών κρατών.

Οι ανάγκες της αγοράς, οι ανάγκες της πρωτογενούς συσσώρευσης κεφαλαίου και της ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας στην πρώιμη μορφή της από τη μια μεριά και οι κανόνες που διέπουν τη θρησκευτική ελευθερία από την άλλη, *γεννούν σε πολύ μεγάλο βαθμό και το σύγχρονο εθνικό κυρίαρχο κράτος και το Σύνταγμα* με τη μορφή του, όπως το ξέρουμε από τον 17ο αιώνα και μετά.

Αυτό, λοιπόν τώρα, έχει πάρει *οικουμενικές διαστάσεις*, γιατί τώρα, υπάρχει οικουμενική υπεροχή και της δημοκρατικής αρχής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή η αντίληψη η οποία γεννιέται στην Ευρώπη και μεταφέρεται μετά στη Βόρεια Αμερική, σταδιακά γίνεται μια οικουμενική αντίληψη. Τώρα, όποια χώρα αποκλίνει από τα πρότυπα αυτά, όσο μεγάλη και αν είναι και ισχυρή, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην Κίνα, είναι μια χώρα η οποία έχει

προβλήματα εναρμόνισης με τις προδιαγραφές και τα standards ενός σύγχρονου ευνοούμενου κράτους δικαίου που βασίζεται στη Δημοκρατία και τον σεβασμό των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Και πάνω σε αυτήν την αντίληψη δικαιολογούνται και επεμβάσεις που περιορίζουν την εθνική κυριαρχία, πόλεμοι δηλαδή, όπως συνέβη πολύ πρόσφατα με την Αραβική Άνοιξη, με το Ιράκ, με τη Λιβύη κ.ο.κ.

Υπό την έννοια, λοιπόν, αυτή, μπορούμε να ορίσουμε επιτέλους τώρα, το Σύνταγμα ως ένα σύστημα κανόνων δικαίου που έχει τη μεγαλύτερη δυνατή νομική δύναμη, αυτό λέγεται στη γλώσσα μας τη νομική, *αυξημένη τυπική ισχύς*. Ένα σύστημα κανόνων δικαίου που έχει ως αντικείμενο τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αλλά όταν μιλάμε για κρατική εξουσία, όπως είπα και προηγουμένως, εννοούμε και αυτά που επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα, άρα και τις σχέσεις με άλλες χώρες, τη σχέση με τη διεθνή κοινότητα και τις σχέσεις με την οικονομία και την κοινωνία των πολιτών. Το Σύνταγμα ρυθμίζει όλα τα βασικά θέματα και τα ρυθμίζει με τους ισχυρότερους δυνατούς νομικούς κανόνες.

Κάποια στιγμή θα μιλήσουμε, θα μιλήσετε, για τις λεγόμενες *θεωρίες του πολιτικού Συντάγματος* που δεν αποδέχονται τη δικαστική ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος και τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Αλλά αυτό είναι μια απόκλιση βρετανική ή εν μέρει αμερικανική η οποία στην πράξη δεν γίνεται δεκτή, γιατί αντιθέτως βλέπουμε παγκοσμίως να υπάρχει ενίσχυση της δικαστικής διάστασης του Συντάγματος και αυτού που λέγεται δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Το βλέπετε στη χώρα μας καθημερινά, το βλέπετε στις Ηνωμένες Πολιτείες καθημερινά, ότι κάνει ο Πρόεδρος Τράμπ σε σχέση με τους μετανάστες, ελέγχεται από τα ομοσπονδιακά εφετεία και μετά από Ανώτατο Δικαστήριο. Το βλέπουμε στη Μεγάλη Βρετανία, παρά την επιθυμία του Πρωθυπουργού Μπόρις Τζόνσον να αποχωρήσει η χώρα του από την Ευρωπαϊκή Ένωση ή παρά την πρωτοβουλία του να αναστείλει τις εργασίες του Κοινοβουλίου, το Ανώτατο Δικαστήριο, σε μια χώρα χωρίς, όχι γραπτό, αλλά χωρίς ενιαίο και αυστηρό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, Σύνταγμα, είναι αυτό που έχει τον τελικό λόγο. Τώρα, συνολικά το Brexit θα κριθεί πολύ πιθανόν με δικαστική απόφαση. Πολλά ζητήματα κρίνονται με δικαστικές αποφάσεις, άρα δεν ισχύει αυτή η προσέγγιση του Πολιτικού Συντάγματος.

Το Σύνταγμα, λοιπόν, όπως προσπαθούμε να το ορίσουμε στην πιο, ας το πούμε έτσι, σύνθετη μορφή του είναι το *τυπικό Σύνταγμα*, θα δούμε τι σημαίνει αυτό. Προσωρινά λέω ότι, όπως ήδη αναλύσαμε, πρόκειται για κείμενο, άρα Σύνταγμα γραπτό, που έχει μεγάλη νομική ισχύ, τη μεγαλύτερη δυνατή, άρα δεν μπορεί να το θίξει ο νόμος, οι υποδεέστεροι κανόνες δικαίου. Άρα, *το τυπικό Σύνταγμα είναι γραπτό και αυστηρό*, δηλαδή δεν αναθεωρείται παρά μόνο με ειδική διαδικασία και υπερέχει νομικά όλων των άλλων κανόνων δικαίου.

Αυτό το Σύνταγμα έχει το μεγάλο πλεονέκτημα να είναι ταυτόχρονα *το θεμέλιο και η κορυφή μιας έννομης τάξης*. Θεμελιώνει την έννομη τάξη γιατί την συγκροτεί, συγκροτώντας νομικά το Κράτος και καθορίζοντας τους κανόνες που ρυθμίζουν τον τρόπο παραγωγής άλλων κανόνων δικαίου, τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία. Άρα, όλα θεμελιώνονται στο Σύνταγμα. Θα δούμε ότι αυτό συμβαίνει μάλιστα αυτοαναφορικά. Το Σύνταγμα μόνο του τοποθετεί τον εαυτό του στη βάση της έννομης τάξης. Τώρα βεβαίως υπάρχουν πολλές δεσμεύσεις διεθνείς και ευρωπαϊκές, αλλά πριν μερικές δεκαετίες αυτές δεν ήταν τόσο έντονες όσο σήμερα. Και έρχεται μετά και καταλαμβάνει και την κορυφή, ελέγχοντας τα πάντα και από κάτω και από πάνω, *κάνει μια κυκλωτική κίνηση στην έννομη τάξη το Σύνταγμα*. Αλλά και αυτό είναι πολύ ωραίο για να είναι αληθινό. Διότι θα δούμε κάποια στιγμή αργότερα ότι τώρα υπάρχουν πολλές αμφισβητήσεις αυτών των χαρακτηριστικών του Συντάγματος μέσα από την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και μέσα από την εξέλιξη του Διεθνούς Δικαίου που παίρνουν συνεχώς σημαντικά τμήματα της ύλης του, ασχολούνται δηλαδή με θέματα Δημοκρατίας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Άρα, αυτή η εικόνα παύει να είναι τόσο απλή και τόσο εθνική, γίνεται ευρωπαϊκή και διεθνής. Εν πάση περιπτώσει, το Σύνταγμα ακόμα και τώρα, τον 21ο αιώνα, παρά την κρίση στο φαινόμενο του Κράτους, τις αμφισβητήσεις, τη διεθνοποίηση των καταστάσεων, την παγκοσμιοποίηση, την αποπολιτικοποίηση μεγάλων τομέων της δημόσιας δραστηριότητας και εθνικά και διεθνώς, επιτελεί ορισμένες βασικές λειτουργίες.

Η πρώτη λειτουργία είναι η *οργανωτική*. Είπαμε ότι αντικείμενό του είναι η συγκρότηση και η άσκηση της κρατικής εξουσίας, οργανώνει την κρατική εξουσία,

οργανώνει τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία, οργανώνει τη σχέση με τη διεθνή και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Τεράστιο αντικείμενο.

Η δεύτερη λειτουργία, που ιστορικά είναι πρώτη, αλλά μεθοδολογικά τη βάζουμε δεύτερη, είναι η *εγγυητική*. Το Σύνταγμα οριοθετεί την εξουσία, προστατεύει δικαιώματα, άρα διασφαλίζει το Κράτος Δικαίου.

Και τρίτο, επειδή συμβαίνουν όλα αυτά, επιτελεί μια λειτουργία θεμελιώδη που είναι *νομιμοποιητική*. Είναι ο τίτλος δυνάμει του οποίου ασκείται η εξουσία. Η εξουσία είναι όχι απλά και μόνο νόμιμη, επειδή προέρχεται από μια δημοκρατική διαδικασία σύμφωνα με τους συνταγματικούς κανόνες, αλλά είναι και νομιμοποιημένη, δηλαδή αποδεκτή από την κοινωνία, από το εκλογικό σώμα, από τον λαό, επειδή προέρχεται μέσα από τις προβλέψεις του Συντάγματος. Η επίκληση του Συντάγματος λειτουργεί ως τίτλος άσκησης της εξουσίας.

Άρα, είναι η πιο οργανωμένη μορφή ορθολογικής εξουσίας, *απομαγευμένης* εξουσίας, εξουσίας βασιμμένης στους κανόνες της νεωτερικότητας και του διαφωτισμού, όταν περνάμε, όπως έλεγα και εχθές στους μεγαλύτερους συναδέλφους σας του μεταπτυχιακού, από το αντικείμενο της κοινωνικής ανθρωπολογίας των μη μοντέρνων, ως πούμε, κοινωνιών στο αντικείμενο της πολιτικής κοινωνιολογίας και ασχολούμαστε με τις κοινωνίες της νεωτερικότητας και τώρα πια της μετανεωτερικότητας που θα δούμε σε κάποια άλλη συνάντησή μας πώς επηρεάζει όλα αυτά τα φαινόμενα.

Και υπάρχει και κάτι άλλο, μια τέταρτη, υπολανθάνουσα λειτουργία που θα την δείτε και στα μαθήματά σας στην «Εισαγωγή το Δίκαιο» και στη «Μεθοδολογία του Δικαίου», βέβαια και στο «Συνταγματικό Δίκαιο». Το Σύνταγμα είναι ένα ολόκληρο *επιστημολογικό παράδειγμα*, όπως λέμε. Δηλαδή στην πραγματικότητα είναι ένας κανόνας περί της μεθόδου και στην επιστήμη του Δικαίου και στον κλάδο του Συνταγματικού Δικαίου ειδικότερα, διότι από την ίδια τη φύση του το Σύνταγμα, παρότι κάνει πάρα πολλές αναφορές σε στοιχεία τα οποία είναι ηθικοπολιτικά και θα μπορούσε κάποιος να πιστέψει ότι είναι φυσικοδικαιϊκά, εντούτοις, επειδή οργανώνει τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία και την έννομη τάξη με έναν σταδιακό τρόπο, κατά βαθμίδες, είναι από τη φύση του και ιστορικά ένα βαριά θετικιστικό σύστημα. Από τη φύση του οδηγεί στη *θετικιστική αντίληψη περί δικαίου*. Θα τα συζητήσουμε αυτά αργότερα. Η αντί-

ληψη αυτή έχει τη δική της ηθική ενσωματωμένη μέσα στις διατάξεις, τις αρχές, τους κανόνες ερμηνείας, διότι φυσικά όλα αυτά που προβλέπονται στο Σύνταγμα και έχουν αναφορές γραπτές μέσα στο Σύνταγμα, έχουν μια προϊστορία και ένα βάθος που έχει πολύ μεγάλο ηθικοπολιτικό περιεχόμενο. Όταν μιλάμε για ηθικοπολιτικό περιεχόμενο δεν εννοούμε ηθικιστικό περιεχόμενο, δεν εννοούμε μια «κατηχητική» δραστηριότητα, δεν εννοούμε τα «καλά παιδιά», εννοούμε την ηθική της ιστορίας, την *ηθική της ευθύνης*, όπως θα μάθετε σε κάποια από τα μαθήματά σας ίσως στην «Κοινωνιολογία του Δικαίου» που λέει ο Μαρξ Βέμπερ σε σχέση με την ηθική της πεποιθήσης, όπου ο καθένας θεωρεί ότι επειδή πιστεύει κάτι έχει και το ηθικό δικαίωμα να πράξει στο όνομά του.

Αυτό, λοιπόν, είναι το Σύνταγμα που γεννιέται από τον 17ο και ακόμα καλύτερα τον 18ο αιώνα και διαμορφώνεται μέχρι τον 20ο. Ο 20ος αιώνας, όπως έχει ειπωθεί, το έχει πει αυτό ένας πολύ μεγάλος ιστορικός, ο Hobsbawm, είναι ένας σύντομος αιώνας διότι στην πραγματικότητα πρέπει να τον υπολογίσει κανείς, ίσως από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Δεν καλύπτει πολιτικά 100 χρόνια, αλλά εν πάση περιπτώσει έως τον 20ο αιώνα.

Αυτό το Σύνταγμα, λοιπόν, μπαίνοντας στον 21ο αιώνα υφίσταται πολλές προκλήσεις και βρίσκεται στην ανάγκη να κάνει πολλές προσαρμογές. Εμείς περάσαμε τώρα, περίπου μια δεκαετία οικονομικής κρίσης, με σκληρά μέτρα, αμφισβητήσεις σε σχέση με την συνταγματικότητα όλων των μέτρων λιτότητας, αμφισβητήσεις που κρίθηκαν και πολιτικά και κοινωνικά αλλά και δικαστικά με σωρεία αποφάσεων δικαστικών, περικοπές, φορολογικές επιβαρύνσεις, αλλαγές καταστάσεων. Αλλά κρίθηκαν και στο διεθνές επίπεδο, κρίθηκαν στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε διεθνή δικαστήρια διαιτητικά εξειδικευμένα στην προστασία των επενδύσεων.

Η μήτρα των εξελίξεων αυτών βρίσκεται στη *σχέση Συντάγματος και κράτους* καθώς αντικείμενο του Συντάγματος είναι η συγκρότηση και άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αυτό, λοιπόν, που δοκιμάζεται στις μέρες μας είναι το κράτος, η κυριαρχία του, η εξωτερική του κυριαρχία, ο βαθμός ανεξαρτησίας του, ιδίως για τα μεσαία και μικρά κράτη. Γιατί φυσικά, είναι άλλη η ανεξαρτησία και η εξωτερική κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών και άλλη, ως πούμε, η ανε-

ξαρτησία και η εξωτερική κυριαρχία της Κυπριακής Δημοκρατίας, αλλά εν πάση περιπτώσει, ένας μέσος όρος είναι αυτό το φαινόμενο το οποίο μπορούμε να ονομάσουμε *δοκιμασία της κυριαρχίας του κράτους* και των στοιχείων που συνθέτουν το κράτος, την κρατικότητα. Δηλαδή, αποδιαρθρώνονται κράτη, ολόκληρα. Όπως συνέβη μετά το 1990 με την πρώην Σοβιετική Ένωση, με τη Γιουγκοσλαβία. Το βλέπουμε τώρα στη Λιβύη. Το βλέπουμε στη Συρία. Βλέπουμε τις δυσκολίες που υπάρχουν στη Βοσνία. Βλέπουμε τη δυσκολία που υπάρχει να βρεθεί μια λύση για το Κυπριακό. Εκκρεμότητες που συμπλέκουν την εσωτερική έννομη τάξη και το Σύνταγμα με τον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων, με τον στρατιωτικό συσχετισμό δυνάμεων, τον οικονομικό συσχετισμό δυνάμεων.

Αλλά πάμε και στα πολύ δικά μας, στην πιο εκλεπτισμένη και πολιτισμένη περιοχή του κόσμου που είναι η ΕΕ, όπου είδαμε περιορισμούς της κυριαρχίας, για λόγους επιβίωσης των οικονομιών, επειδή παρέχονται δάνεια, ευκολίες, επειδή λειτουργεί με έναν συγκεκριμένο τρόπο η ΕΚΤ, τα παρακολουθείτε αυτά. Αυτά όλα λειτουργούν ως αμφισβητήσεις της κυριαρχίας. Ναι, τα κράτη μετέχουν στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, δίνουν πολλές αρμοδιότητες στην ΕΕ, αλλά κρατούν κάποιες κρίσιμες αρμοδιότητες. Υπάρχει διαρκής αμφισβήτηση ως προς την κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών-μελών.

Άρα, οι δοκιμασίες του κράτους και των στοιχείων που συγκροτούν το κράτος, –θα μιλήσετε για αυτά στα μαθήματα– οδηγούν και σε μια *αμφισβήτηση γύρω από το Σύνταγμα*. Αντέχει το εθνικό Σύνταγμα; Γιατί βλέπουμε ότι διεκδικούν το ρόλο του Συντάγματος και το ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο και το διεθνές δίκαιο. Ακούτε ίσως για την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Παρότι υπάρχουν αυτές οι προκλήσεις και οι αλλαγές οι οποίες είναι καταλυτικές, κοσμογονικές σε πολλές περιπτώσεις, εν τούτοις το Σύνταγμα αντέχει.

Δεν υπάρχει χώρα που να μην έχει Σύνταγμα. Χώρα που να μη διεκδικεί την ταυτότητά της τη συνταγματική. Χώρα που να μην απασχολείται με προβλήματα συνταγματικότητας και δικαστικού ελέγχου σε εθνικό επίπεδο. Έχει αναπτυχθεί ένα φαινόμενο που, θα δείτε στη συνέχεια των μαθημάτων, ότι ονομάζεται πολυεπίπεδος συνταγματισμός. Υπάρχει μια σύγκρουση σε σχέση με το ποιος κατισχύει ανάμεσα στο εθνικό Σύνταγμα, στο Δίκαιο της ΕΕ και το Διεθνές Δίκαιο, κυρίως την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιω-

μάτων του Ανθρώπου. Ανάμεσα στα εθνικά δικαστήρια και στα δικαστήρια της ΕΕ και άλλα περιφερειακά δικαστήρια, όπως είναι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αλλά παρότι υπάρχουν τεράστιες εντάσεις κοινωνικές, πολιτικές και διεθνείς, *το εθνικό Σύνταγμα αντέχει*. Εμφανίζει ευελιξία και αντοχή. Ενσωματώνει πολλά νέα στοιχεία, με διάφορες μεθόδους, ερμηνευτικές.

Ακόμη και με περιορισμένη κυριαρχία, ακόμη και με διαμοιρασμένη κυριαρχία το Σύνταγμα υπάρχει και η συζήτηση για το Σύνταγμα, για την αναθεώρηση, η συζήτηση για τις θεμελιώδεις λειτουργίες του Συντάγματος, εξακολουθεί να έχει μεγάλη σημασία. Τουλάχιστον κατά βάση. Άρα, το συνταγματικό φαινόμενο όχι μόνο ισχύει, αλλά ενσωματώνει και νέα κύματα συνταγματισμού.

Γιατί όλες αυτές οι δεκαετίες, κυρίως τις δεκαετίες του 20ου αιώνα, από τον αρχικό συνταγματισμό που αφορούσε τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, πήγαμε και σε άλλα μεγάλα ρεύματα συνταγματισμού, νεώτερα, που αφορούσαν τα κοινωνικά δικαιώματα τα οποία αρχικά δεν υπήρχαν στα Συντάγματα –το δικαίωμα στην παροχή υπηρεσιών υγείας, το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, το δικαίωμα στο εγγυημένο εισόδημα. Αυτά, ιδίως μετά, στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ενσωματώνονται στα συνταγματικά κείμενα, άρα εμφανίζεται ένα *κύμα συνταγματισμού κοινωνικών δικαιωμάτων* πολύ ισχυρό, που μπαίνει μέσα στην ιστορία και ενσωματώνεται σε αυτό το πολύχρωμο παλίμψηστο που είναι το Σύνταγμα. Υπάρχει ένα άλλο κύμα συνταγματισμού που είναι το *περιβαλλοντικό σύνταγμα και τα συναφή* δικαιώματα. Και αυτή η νεώτερη εκδοχή συνταγματισμού η οποία ενσωματώθηκε στο ελληνικό Σύνταγμα το 1975, θα απασχολήσει τις σπουδές σας πάρα πολύ, πρόκειται κυρίως για το άρθρο 24 του Συντάγματος.

Έχουμε, όμως, και άλλη γενιά συνταγματισμού, που αφορά τις *νέες απειλές*. Όποτε έχουμε νέες απειλές, νέες προκλήσεις, νέες τεχνολογικές εξελίξεις, νέες αμφισβητήσεις της κυριαρχίας, και νέες αμφισβητήσεις του ατομικού καθεστώτος, της προσωπικής κατάστασης του πολίτη, του ατόμου, έχουμε και νέα γενιά δικαιωμάτων. Η τελευταία αφορά τα προσωπικά δεδομένα, τη βιοηθική, την τεχνοηθική, τα μεγάλα ερωτήματα τα οποία είναι βεβαίως φιλοσοφικά, πολιτικά, κοινωνικά, και ηθικά –με την έννοια που είπα προηγουμένως– αλλά που έχουν ενσωματωθεί στο Σύ-

νταγμα και έχουν καταστεί ερωτήματα νομικά. Από την άποψη αυτή, το ελληνικό Σύνταγμα, όπως αναθεωρήθηκε το 2001, και ευτυχώς αυτά τα ζητήματα δεν θίχτηκαν ούτε από την αναθεώρηση του 2008 ούτε από την τρέχουσα αναθεωρητική διαδικασία η οποία είναι ανοιχτή, είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγχρονου δυτικού Συντάγματος που ενσωματώνει ισορροπημένα όλα τα κύματα του συνταγματισμού. Το αρχαϊκό, το θεμελιώδες που αφορά τη δημοκρατία. Στην Ελλάδα, έχουμε μάλιστα πρώιμη εισαγωγή της δημοκρατικής αρχής, όπως σας είπα, και πρώιμη εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας του ανδρικού πληθυσμού, όταν στην Ευρώπη αυτά δεν ήταν καθόλου αυτονόητα. Έχουμε ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και μετά κοινωνικά δικαιώματα με εκτενή αναφορά στο Σύνταγμα, και μετά περιβαλλοντικά δικαιώματα και δικαιώματα σχετικά με την προσωπική αυτονομία, την ιδιωτικότητα, τη βιολογική υπόσταση, τη βιοηθική, την τεχνοηθική, όλα αυτά που είναι στην πρώτη γραμμή του σύγχρονου προβληματισμού.

Αυτό είναι μια πολύτιμη παρακαταθήκη, η οποία έχει το προσόν να αφήνει έναν χώρο πολλαπλών επιλογών, ανάλογα με τις προτιμήσεις του ελληνικού λαού, κι ανάλογα με την ερμηνεία τη δικαστική. Κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στο ευρωπαϊκό δίκαιο και στους κανόνες του, όπου τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα, και πιο μονοδιάστατα από πλευράς πολιτικού και οικονομικού περιεχομένου των πολιτικών που εφαρμόζονται. Αλλά αυτά είναι μια συζήτηση την οποία επιφυλασσόμαστε να την κάνουμε αργότερα υπό πιο ώριμες συνθήκες.

Σκέφτομαι, λοιπόν, να σταματήσω εδώ ώστε να έχετε την ευκαιρία με τους συναδέλφους μου στα τμήματα να λύσετε τις απορίες σας, και κρατάω έναν μικρό επιλογο που σας αφορά. Που αφορά τις σχέσεις σας με το Πανεπιστήμιο, την Επιστήμη, και με το μέλλον σας.

Την προηγούμενη φορά που μίλησα σε ένα τέτοιο ακροατήριο, όπως το σημερινό ακροατήριο, δεν ήταν όταν έπαψα να διδάσκω, το ακαδημαϊκό έτος δηλαδή 1992 - 1993, αλλά ήταν το 2007 όταν η κόρη μου ήταν πρωτοετής φοιτήτρια της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Βλέπω στα πρόσωπά σας τη σχέση μου μαζί της και αντιλαμβάνομαι πόσο σημαντικό είναι για εσάς το γεγονός ότι βρίσκεστε εδώ, στα έδρανα της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης, μιας σχολής η οποία μπορεί να σταθεί με αξιώσεις ανταγωνιστικότητας και αποδοχής σε διεθνές επίπεδο, κι αυτό θα το δείτε

όταν καταστείτε πτυχιούχοι και αναζητήσετε λύσεις για τις μεταπτυχιακές σας σπουδές και την πιθανή εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής. Θα καταλάβετε πόσο σημαντικό είναι το γεγονός ότι φοιτήσατε και αποφοιτήσατε από μια ελληνική νομική σχολή, από τη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης εν προκειμένω. Είναι πάρα πολύ σημαντικό λοιπόν αυτό και είναι μια επιβράβευση των κόπων σας και την αγωνία σας για τις εξετάσεις αυτές τις εισαγωγικές οι οποίες είναι μια μεγάλη και μίζερη δοκιμασία, για τις οικογένειες σας και κυρίως για εσάς τους ίδιους.

Έλεγε ένας παλιός καθηγητής του αστικού δικαίου ο Παναγιώτης Ζέπος, που ήταν υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή, που εισηγήθηκε το Σύνταγμα του 1975, «η νομική επιστήμη δεν μανθάνεται ολίγον κατ' ολίγον, μανθάνεται εν τω συνόλω της». Τι εννοούσε; Εννοούσε με τον δικό του εμπειρικό τρόπο κάτι που η σύγχρονη παιδαγωγική και επιστημολογία ονομάζει *επιστημολογική τομή*. Τώρα μ' ακούτε που σας μιλάω και ίσως θεωρείτε πως αυτά που σας λέω είναι πολύ πυκνά και δύσκολα, δυσνόητα. Συνεχώς ορίζουμε μια έννοια επικαλούμενοι άλλες έννοιες και μπαίνουμε σε μία αλληλουχία αποριών και σε μία ανάγκη αλληλουχίας διευκρινήσεων. Καταλαβαίνετε σιγά σιγά ότι υπάρχει μια πειθαρχία διανοητική και μεθοδολογική, σκεπτόμαστε και μιλάμε με έναν ειδικό τρόπο. Κάποια στιγμή λοιπόν τώρα, τους προσεχείς μήνες, στο πρώτο, δεύτερο εξάμηνο το πολύ, καθώς θα ακούτε ταυτοχρόνως εισαγωγικά μαθήματα, μαθήματα συνταγματικού δικαίου, γενικών αρχών του αστικού δικαίου, βασικές έννοιες του ποινικού δικαίου, διεθνές δίκαιο, θα αρχίσει να σχηματίζεται στο μυαλό σας, μια εικόνα, ένα σύμπαν. Και θα αρχίσετε σιγά σιγά να μη σκέφτεστε με τον κοινό τρόπο, σαν να μιλάμε στο σαλόνι μας, ή με τους φίλους μας, μιλώντας με μια γλώσσα λόγια αλλά όχι πειθαρχημένη νομικά, και σιγά σιγά θα εισαχθείτε σε μια νομική λογική που ξεκινάει βέβαια από το Σύνταγμα. Και την αντίληψη για την έννομη τάξη και τη δομή της και την υπαγωγή της και στο Σύνταγμα και στο ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο και στο διεθνές δίκαιο, αυτή την αλληλεπίδραση μεταξύ πολλών εννόμων τάξεων. Θα συμβεί λοιπόν, χωρίς να το καταλαβαίνετε και σταδιακά, αυτή η επιστημολογική τομή. Θα αρχίσετε να σκέφτεστε νομικά.

Και αυτό που κάνετε εδώ, εάν το κάνετε καλά και συστηματικά και οργανωμένα σε ένα περιβάλλον ανταγωνιστικό, διεθνές και σκληρό με λιγότερες

ευκαιρίες για τη δική σας γενιά από ότι είχε η δική μας γενιά, θα σας φανεί εξαιρετικά χρήσιμο. Θα σας φανεί το πιο σημαντικό εργαλείο και για την επαφή σας με το διανοητικό σύμπαν της νομικής επιστήμης και για την επαφή σας με τις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα, με την Ιστορία που είναι η επιστήμη των επιστημών στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, αλλά θα σας βοηθήσει και στην επαγγελματική σας δραστηριότητα. Στο να βγείτε από εδώ όχι απλώς και μόνο με ένα πτυχίο, αλλά με τη δυνατότητα να σταθείτε ανταγωνιστικά και με φιλοδοξίες σε μία αγορά εργασίας που είναι πάρα πολύ δύσκολη. Ακόμη κι αν κάνει κανείς την πιο αυτονόητη επιλογή που είναι να είναι ένας δικηγόρος που αγωνίζεται μέσα στο στίβο του δικηγορικού επαγγέλματος, θα δει ότι η γνώση, η εξειδίκευση, η ικανότητα να είναι ενημερωμένος, να απαντά σε ερωτήματα που είναι δύσκολα και πρακτικά, αμείβεται, σου επιτρέπει αν έχεις αξιοπρέπεια, σου επιτρέπει να κάνεις άλλα

πράγματα, να αναπτύξεις την κοινωνική σου ευαισθησία, τη σχέση σου με τον πολιτισμό, τη σχέση σου με τον εαυτό σου και τους ανθρώπους που αγαπάς, να είσαι πιο ολοκληρωμένος και πιο ασφαλής. Και ενδεχομένως και πιο ευτυχής, παρόλο που αυτό είναι ένα βαθιά προσωπικό ζήτημα για το οποίο πρέπει να είναι κανείς και τυχερός. Δεν υπάρχουν κανόνες. Γενικά υπάρχει πάντα το απροσδόκητο και υπάρχει πάντα ο παράγοντας τύχη που είναι πολύ σημαντικός αλλά πρέπει να τη διαμορφώνει κανείς και μόνος του όσο μπορεί.

Σας εύχομαι, λοιπόν, να αρχίσετε να σκέφτεστε με τους όρους αυτούς της επιστημολογικής τομής, ως νομικοί, το συντομότερο δυνατό, να είστε τυχεροί, να είστε απαιτητικοί, με τους εαυτούς σας και με τους άλλους και να απολαύσετε αυτή τη δυνατότητα που έχετε να φοιτήσετε στη Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Καλή επιτυχία σας εύχομαι.

